

РОМИ У ПАНЧЕВАЧКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ROMA IN THE PANCEVO REGION DURING SECOND WORLD WAR

ДУЊА КОСТИЋ, II разред, Гимназија „Урош Предић“ Панчево, Регионални центар за таленте „Михајло Пупин“, Панчево

НИКОЛА КОНЕСКИ, мастер историчар, истраживач приправник на Институту за новију историју Србије; предавач и ментор у Регионалном центру за таленте „Михајло Пупин“, Панчево

РЕЗИМЕ: Овај научно-истраживачки рад бави се животом и страдањима Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата. Како би се они боље разумели, бавићемо се и животом Рома пре рата, као и сећањима на жртве које су поднели и споменицима који су им подигнути. Такође, осврнућемо се и на положај који Роми заузимају у савременом друштву. Главни циљ рада јесте анализа ромског ратног живота. Такође, један од циљева јесте и допринос смањењу маргинализације ромског становништва у данашњем друштву. Током истраживања је пре свега коришћена архивска грађа, а од значаја су биле и релевантна литература, штампа, усмени извори и интернет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Роми, Други светски рат, панчевачки крај, страдања, свакодневни живот, сећања

ABSTRACT: This scientific-research work deals with the life and suffering of Roma in the Pancevo area during the Second World War. In order to better understand them, we will deal with the life of the Roma before the war, as well as the memories of the sacrifices they made and the monuments erected to them. We will also look at the position that the Roma occupy in modern society. The main goal of the work is the analysis of Roma wartime life. Also, one of the goals is to contribute to reducing the marginalization of the Roma population in today's society. During the research, archival material was primarily used, and relevant literature, the press, oral sources and the Internet were also important.

KEY WORDS: Roma, Second World War, Pancevo area, suffering, everyday life, memories

УВОД

Тема нашег научно-истраживачког рада јесу страдања и живот Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата. Главни разлог одабира ове теме као предмета истраживања јесте маргинализација ромских страдања за време рата, како на територији самог Панчева и околине, тако и на ширем територијалном подручју Србије, бивше Југославије, и саме Европе. На почетку истраживања постављено је неколико циљева које смо покушали да испунимо током даљег истраживачког процеса. Примарни циљ јесте прикупљање информација о највећим страдањима Рома и о њиховом животу на територији панчевачког краја током ратног периода и њихова пажљива и детаљна анализа. Како бисмо боље разумели положај Рома у данима рата бавићемо се и њиховим предратним животом. На крају ћемо се бавити положајем Рома након рата, сећањима на њихова страдања, као и споменицима који су им подигнути. На самом почетку нашег истраживачког процеса прикупили смо основне информације везане за тему како бисмо се боље упознали са њом. Највећи део кључних података прикупљен је у фондовима Историјског архива у Панчеву (од највећег значаја био је Фонд Градског поглаварства у Панчеву 1941–1944). Важно је навести да смо у Архиву добили позамашне фондове, чији је број значајно сужен након њихове пажљиве анализе. Користили смо се и литературом прикупљеном у Градској библиотеци у Панчеву, која је била од значаја, али је није било у већем обиму. Како је данас интернет један од кључних фактора људске свакодневнице користили смо се и подацима које је он пружио везаним за тему. Такође, анализирали смо и податке из старије новинске грађе у којима је предњачио лист *Панчевац*. Прикупљене и анализиране информације посматране су критички и из њих су се изводили објективни закључци. Треба навести да је ова тематика неистражена и да је у процесу истраживања дошло да суочавања са мањком литературе, извора и података, чиме сам рад добија на оригиналности и значају. Пре него што смо започели са писањем овог рада, спровели смо анкету међу ученицима Гимназије „Урош Предић“ у Панчеву. Анкета се састојала од четири питања, која су обухватала различите аспекте наше теме. Два питања била су слободног типа, то јест од испитаника се очекивало да на њих одговоре ослањајући се на своје сопствено мишљење и знање, док су два питања садржала понуђене одговоре. Прво питање гласило је: *Која је прва асоцијација коју имате на Роме?* Одговори су били разноврсни, неки су били задовољавајући (испитаници су анкети приступили одговорно), а други су били незадовољавајући (испитаници су анкети приступили неозбиљно, шаљиво). Друго питање захтевало је од испитаника да у неколико црта дају мишљење о разлозима због којих су нацисти прогнали Роме. Одговори на ово питање су били разнолики. Предњачили су они који су сматрали да су Роми прогањани због своје различитости, али било је и случајева када је ово питање било прескочено. На треће питање које се тицало места у близини Панчева на коме су Роми највише страдали, 70, 5% испитаника дало је тачан одговор. На четврто питање које се односило на Дан сећања на ромска страдања у Другом светском рату, свега је 41, 2% испитаника дало тачан одговор. Резултати анкете још више су нас подстакли да се бавимо овом темом.

ЖИВОТ РОМА У ПАНЧЕВАЧКОМ КРАЈУ ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Роми потичу из Индије.¹ Прве ромске миграције покренуте су у средњем веку, када су под утицајем монголске најезде почели да са матичног простора прелазе на територије Персије и Јерменије. Касније насељавају и делове Месопотамије, Египта и Сирије, и постепено ће почети да прелазе у Византију и у друге балканске земље, из

¹ Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, Нова Југославија, Врање, 1983, 14.

којих ће одлазити и на просторе средње Европе.² Већински процеси ромске миграције завршени су крајем 19. века.³ Први подаци о Ромима на територијама српских земаља потичу са краја 13. и почетка 14. века, када је цариградски патријарх⁴ донео наредбу којом је обавезао свештенство на спречавање сарадње између ромског и хришћанског становништва.⁵ Може се закључити да одбојност, неповерљивост, па чак и мржња према ромској популацији вуку дубоке корене у прошлости европског континента, а разлози за њих могу се наћи у константно присутној људској бојазни према новинама и различитостима.⁶ Подаци везани за Роме на просторима севернијих предела настањених српским живљем, већински данашње Војводине, јављају се у 15. века.

Роми су током целог средњег века, као и на почетку новог, били настањени на територијама данашњег Баната, међутим њихова највећа миграција на овим просторима догодила се у 17. и 18. веку. На њу је утицало неколико фактора од којих се издвајају Велика сеоба Срба, као и стање настало након аустријске окупације Србије 1718. године. Поред ових фактора на велику ромску миграцију на територију Баната и самог Панчева утицало је тешко друштвено-политичко стање на простору данашње Румуније, који је био насељен великим бројем Рома.⁷ Први подаци о њима на територији самог Панчева потичу из 1733. године када се наводи да је у граду живео значајан број Рома. Живот у Панчеву током 18. века отежавале су бројне одредбе аустријске власти, која је због претходних неуспеха у виду физичког протеривања Рома са својих територија, одлучила да примени нове методе насиља, пре свега асимилацију ромског становништва. Аустријски владари донели су неколико одредби везаних за ромско становништво, међу којима се истичу одредбе Марије Терезије, као и одредба њеног наследника Јосифа II.⁸ Упркос одлучном спровођењу, одлуке и мере бечког двора биле су неуспешне. Због овога се након 1783. године одустало од прогањања Рома.⁹ По пописима са краја 19. века може се закључити да је на територији Баната број ромског становништва константно опадао. Познато да је током 19. века поново уведен положај ромског кнеза, који се бавио односима ромског становништва са становништвима других националности. Кнежеви најчешће нису били вољени, јер су били привржени власти. Важно је навести да су током већине револуционарних сукоба које је 19. век носио са собом Роми стајали на страну Срба и због тога су били прогањани и кажњавани од стране аустријских власти. Познато је да су учествовали у Првом српском устанку, најчешће као ковачи у београдским тополивницама, али исто тако и у борбама на фронту.¹⁰

² Т. Вукановић, *нав. дело*, 14–15.

³ Припадала је групи мирних миграција и за разлику од већине припадника ове групе, није издејствовала стварање нове државе.

⁴ Нетрпељивост свештенства према Ромима јављала се превасходно због тога што је велики део њих исповедао паганске религије и није се интересовао за хришћанство.

⁵ Т. Вукановић, *нав. дело*, 21–22.

⁶ Све до 20. века ромско становништво је било називано бројним именима. Велики део њих се користи и данас и то најчешће у негативном контексту, у покушајима извргавања ромског становништва увредама и стереотипима. У Србији су најчешће окарактерисани као *Цигани*. Заједничко за скоро све погрдне називе јесте то што воде порекло од грчке речи *anengichtoi* којом се означавала недодирљивост, из чега се огледа бојазан према Ромима која је вековима присутна међу европским становништвом. Данас је појам *Роми* најприхватљивији назив за ову етничку групу, а иако се од 70-их овако називају и на просторима Србије, заступљеност појма *Цигани* је још увек велика.

⁷ Т. Вукановић, *нав. дело*, 60.

⁸ <https://rm.coe.int/austroугарско-carstvo-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b19f3> (11. 8. 2023)

⁹ Т. Вукановић, *нав. дело*, 119–121.

¹⁰ Наташа Симеуновић Бајић, *Медијска слика Рома у Србији-дискурзивна анализа новинских текстова (2001–2007)*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2014, 40.

О животу Рома на територији Баната и самог Панчева на почетку 20. века не постоји много значајних података. Зна се да су делили судбину осталог становништва, преживљавали су историјско-економске промене. Код оних под тада још увек аустроугарском влашћу било је присутно социјално раслојавање. Поједини припадници ромског становништва учествовали су у Првом светском рату,¹¹ неки на српској страни, најчешће као чланови војног оркестра, а неки на страни Аустроугарске, у чију војску су невољно били регрутовани као и многобројно друго становништво. Током међуратног периода, у новоствореној Краљевини Југославији, живели су уобичајено. Бавили су се занатима, а најпознатији и најцењенији су били као забављачи.¹² У међуратном периоду југословенске власти су спровеле два пописа становништва, први 1921. године, а други 1931. године. Становништво је у њима било подељено пре свега на основу вероисповести,¹³ те не постоје тачни подаци о броју ромског становништва за тај период.¹⁴ Може се закључити да у новонасталој држави етничка припадност није била толико важна, већ је покушана да се шири идеја југословенства и јединства. Међутим упркос томе, Роми, као и још неке од мање заступљених националних група, били су маргинализовани и мета бројних стереотипа. Наведени пописи, због поменутих разлога, нису били од помоћи ни у проналажењу података о географском распрострањењу Рома на територији Краљевине Југославије, али на основу доступне архивске грађе, која у себи провлачи и одређене чињенице везане за ромско становништво, може се закључити да су бројнији били на селу, на коме су се боље снашли и бавили су се земљорадњом.

СТРАДАЊА РОМА У ПАНЧЕВАЧКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Други светски рат је однео велики број живота у ромској популацији Европе. Геноцид над Ромима или Ромски Холокауст¹⁵ представљао је добро организован и одлучно спровођен план, донет од стране нацистичких власти, чији је задатак био да доведе до уништења ромског становништва. Нацистичка идеологија сврстала је Роме у припаднике *ниже расе* и означила их је као *непријатеље виших раса*. Почетак отвореног испољавања мржње према Ромима догодио се пре самог рата, када су „Нирнбершки закони“ (1935) допуњени декретом, који је изједначио Роме са Јеврејима, класификујући их као *непријатеље расне државе*.¹⁶ Почев од тада, па све до слома нацистичке ратне машинерије, Роме и Јевреје ће повезивати иста зла судбина. Ромски Холокауст спровођен је на свим територијама које су биле у саставу или под окупацијом Трећег Рајха, као и на територијама нацистичких савезника. На подручју окупиране Југославије, највише су власти Независне Државе Хрватске и власти са територија данашње Војводине, радиле на масовном истребљењу Рома.

¹¹ Мирјана Сретеновић, „Страдање Рома у Првом светском рату“, 28. 1. 2018, доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/397309/Stradanje-Roma-u-Prvom-svetском-ratu> (15. 8. 2023)

¹² Музика и игра су играле важну улогу у развићу ромског народа, те и данас често имају улогу забављача на прославама.

¹³ У попису из 1921. године становништво је подељено и по националности, али Роми нису издвојени као посебна етничка група.

¹⁴ Светлана Радовановић, Александар Кнежевић, *Роми у Србији*, Републички завод за статистику, Београд, 2011, 30.

¹⁵ Представља и обухвата све активности нацистичких и фашистичких режима које су спровођење ради потпуног истребљења европских Рома, јер су они сматрани за непријатеља и нижу расу. У ромском језику користе се појмови *Порајмос* (уништење) и *Самударипен* (масовно убијање) за њихово означавање.

¹⁶ <https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6> (15. 8. 2023)

Након муњевитог Априлског рата и брзог слома југословенских оружаних снага, Банат се нашао на територији окупационе зоне Трећег Рајха, у саставу Србије, и био је под њеном формалном влашћу, али је у исто време поседовао и посебан положај. Нацистичка власт му је подарила аутономију и предала га на управу фолксдојчерима.¹⁷ Разлог за ове поступке био је тај што се Банат чинио као могуће подручје подесно за настанак марионетске државе Подунавских Немаца. Од самог почетка окупације нацисти су започели са категоричким и одлучним спровођењем антијеврејских и антиромских мера. Већ 30. маја донета је наредба војног заповедника за Србију–генерала Ферстера која је дефинисала положај јеврејског и ромског становништва и која је ове две етничке групе изједначила у сваком погледу. Банатска наследница ове одредбе донета је 16. јуна у Зрењанину под називом „Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату“. У овој одредби се наводи „да Јевреји и Цигани носе жуте петљарке, да се Циганима забрани свирање у отвореним локалима и да се унесу у регистар.“¹⁸

Сврставање ромског народа у припаднике *ниже расе* окарактерисало је његов положај у очима свих оних који су бивали отровани нацистичком пропагандом и идеологијом. За све њих Роми су били нељуди, нечовечна, нехумана бића и управо из тог разлога бивали су искоришћени за најтеже и најгнусније послове.¹⁹ Један од најчешћих задатака панчевачких Рома било је копање рака за жртве стрељања. Најчешће место на коме су Роми били приморани да обављају ову врсту посла било је Стратиште код Јабуке, настало у октобру 1941. године.²⁰ Крајем октобра 1941. убрзо након оснивања овог злогласног места, за које се верује да је било последње почивалиште око 10.000 људи, сви панчевачки Роми били су позвани у локалну полицију, где им је речено да ујутру дођу у Градску кућу, како би копали ров за њену водну задругу. Када су се Роми појавили на заказаном месту били су смештени у камионе и одвезени на Стратиште, где им је наређено да копају раке и ровове. Након седам дана целодневног рада Роми су ископали око 25 ровова, и убрзо су били сведоци првих великих нацистичких злочина на градској територији. Након што би се појавили камиони пуни невиних жртава,²¹ нацисти су им наређивали да скину све са себе и затим би их стрељали по кратком поступку.²² Многе жртве су биле исцрпљене напорним физичким радом у логорима, али и недостатком основних животних намирница, те нису биле у стању да саме обаве оно што им је бивало наређено. У оваквим ситуацијама поново су Роми били ти који су испаштали, јер би морали да односе немоћне жртве до места намењеног за стрељање, као и да скидају сву одећу са њихових измучених тела.²³ Роми су били присиљени да сведоче монструозним сценама,²⁴ након којих би им било

¹⁷ Душан Богданов-Сенко, *Антифашистички покрет у јужном Банату 1941–1944*, Историјски архив у Панчеву, Панчево, 2005, 23–24.

¹⁸ Историјски архив у Панчеву (даље: ИАП), Фонд Градског поглаварства у Панчеву 1941–1944 (даље: 149), Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату.

¹⁹ <https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6> (15. 8. 2023)

²⁰ Налазило се на шестом километру пута Панчево-Јабука и обиловало је земљиштем погодним за копање. Због удаљености од главне деонице пута, али и због контроле и надзора, са њега се није могло побећи.

²¹ Послератне изјаве ромских сведока говоре о томе да се нацисти нису либили ни од стрељања жена које су у тим тренуцима биле у другом стању.

²² Када би се жртве скинуле војници би им нацртали круг на леђима у који би пуцали током стрељања. Ако би приметили да се жртве још мичу након што су бивале упуцане, официр који је командовао стрељачким гарнизом би им пришао и окончао њихов живот пуцњем у главу.

²³ Послератна сведочења говоре о томе да су се жртве држале јуначки, што је веома љутило припаднике стрељачког вода.

²⁴ Ове сцене нису биле кратког века јер бројна послератна сведочења говоре о неумећу руковања ватреним оружјем, нарочито митраљезима, од стране припадника стрељачких водова. Због овога су

наређено да побацају беживотна тела у раке и да их покопају.²⁵ Како је време одмицало, а рату се није назирао крај, нацистички злочини²⁶ бивали су све чешћи и обимнији.²⁷ Под претњом ликвидације, ромско становништво је присуствовало већини њих, обављајући гнусне задатке којима нацисти нису желели да упрљају своје руке.²⁸ Честе су биле ромске побуне и покушаји убеђивања нациста да их ослободе целатских дужности, али сви они би били брзо угушени помућу револвера и кундака. Када би видели да Роми сажаљевају невинне жртве нацисти су им говорили, као што је истакнуто у ИАП, Ф. 149, „Полицијска префектура за Банат“, „Шта жалите те ударце; вуци те стрвине, покри ту курву“.²⁹ Нису биле ретке ни прилике у којима би Роми препознали припаднике свог народа међу жртвама.³⁰ Први пут се ово догодило већ током почетних дана рада Стратишта, 27. и 30. октобра, када је на њему стрељано око 600 људи, од којих су многи били ромске националности.³¹ Иако су их нацисти уверавали да су жртве искључиво *шумци*,³² захваљујући жутиим тракама са натписима *Cigeuner*, нису успели да остану убедљиви и Роми су схватили да нико од њих није безбедан док год траје нацистичка владавина. Неповећење није постојало само на ромској, већ и на нацистичкој страни. Након стрељања, када би се већински део извршиоца гнусних недела враћао са места злочина, а Роми остајали да закопају жртве и затрпају раке, са њима би остајао и мали одред војника, најчешће од 20-ак људи под вођством неког нижег официра и надгледали би начин на који ромски радници обављају свој посао.³³

Познато је да је на територији Панчева и околине током рата настрадао значајан број Рома. Најчешће су потицали из самог града и његове околине и били су мучени и убијани у виду одмазде за убиства нацистичких војника приликом акција спровођених од стране партизанског покрета, али су често страдали и због своје прошлости и односа са фолксдојчерима пре почетка рата.³⁴ Неки од њих били су довођени на своје последње почивалиште са Сајмишта и из других концентрационих логора.³⁵ Како су ратне године пролазиле чести су били случајеви у којима би Роми били држани као таоци, и након што би ископали ровове за жртве, и сами били убијани. За нацисте је стрељање Рома био тежи посао него стрељање Јевреја и у бројним сведочењима и

многе жртве остајале полуживе. У већини оваквих случајева присутни официр би их докрајчио, али забележени су и случајеви када би људи били закопани док би још у њима постојало живота.

²⁵ Ивана Б. Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, Историјски Архив у Панчеву, Панчево, 2011, 88–91.

²⁶ Нацистички војници били су хладни и чврсти током спровођења злочина, али бројна сведочења говоре о томе да су их касније прогониле ужасне сцене чији су креатори били управо они сами.

²⁷ Број жртава био је толики да Роми нису стизали да их све убаце у раке и покопају на време.

²⁸ Многа послератна сведочења говоре о томе да су Роми били приморани да певају док би пратили поворке камиона натоварених жртвама. Ако би се десило да престану нацисти су им утеривали страх ватреним оружјем.

²⁹ ИАП, Ф. 149, Полицијска префектура за Банат.

³⁰ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 95.

³¹ Рајко Ђурић, Антун Милетић, *Историја холокауста Рома*, Политика АД, Београд, 2008, 139.

³² И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 95.

³³ ИАП, Ф. 149, Полицијска префектура за Банат.

³⁴ Дешавало се и да се нацистички војници међусобно заваде, што је некада имало и смртни исход за појединце. Тако је било и априла 1941. године током прославе Хитлеровог рођендана. Како би то заташкале панчевачке власти су измислиле причу о четничком нападу, због кога је било стрељано и обешено неколико стотина људи.

³⁵ На самом почетку рата Роми нису били масовно спровођени у концентрационе логоре. Хајнрих Химлер, вођа СС-а и један од главних архитеката Холокауста, у децембру 1942. године издао је наредбу којом је одређено да на територијама које се налазе у саставу или под окупацијом Рајха треба започети са систематским истребљењем ромске популације путем њеног одвођења у концентрационе логоре.

записима нацистичких војника наводи се да су Јевреји мирни док чекају своју судбину, док Роми плачу, вриште, чак и скачу у ровове пре извршења пучњева.³⁶

Нацистички прогони и злочини спровођени су, као што је већ напоменуто, од најранијих дана окупације, те је 1941. година, прва ратна година у Југославији, њима обиловала. Један од већих ратних злочина који се одиграо на територији данашњег Јужно-банатског округа, јесте онај који се одиграо на територији оближњег Алибунара током априла 1941. године.³⁷ Значајан број жртава овог злочина били су Роми.³⁸ Нацисти су свој убилачки поход започели упадом у насеље, које су желели да очисте од Рома. Упадали су у ромске куће и окућнице и стрељали су невинне људе без икаквог објашњења. Касније су кренули у потеру и за српским и румунским живљем. На крају је сазван „преки суд“ који је законски одобрио овај злочин, и допустио спровођење још неколико сличних у наредном периоду. Када се говори о настрадалим Ромима, већина њих су били мушкарци, а разлог због ког су убијени је била национална припадност. Треба напоменути, да су нацисти веома једноставно могли да пронађу алибунарске Роме, јер су они имали карактеристична имена и презимена, и живели су само у одређеним деловима насеља.³⁹

Када се говори о страдању било ког становништва за време рата, већином се мисли на *физичко страдање*, то јест на број убијених људи. Међутим, не треба да се занемари и *ментално страдање* које трпи становништво које сведочи злочинима и разарањима. У Другом светском рату, многи цивили су трпели овај вид страдања, укључујући и Роме. Банатски Роми били су сведоци бројних злочина, од којих се већина одвијала на почетку рата, док су се у каснијим годинама јављали у мањем броју, због слабљења нацистичке ратне машинерије. Један од већих злочина на територији Баната, којем су сведочили Роми, било је стрељање у Белој Цркви 1943. године.⁴⁰ До овог стрељања је дошло, јер је крајем фебруара од стране партизана, убијен локални припадник Хителр југенда. У виду одмазде, нацисти су одлучили да стрељају 50 затвореника из Петровградског логора. Како би закопали тела убијених жртава, нацистима су биле потребне раке, а њихово копање је за њих представљало гнусан задатак, те су прикупљени белоцрквански Роми како би га обавили. Наредних неколико дана белоцрквански Роми су присуствовали гнусним сценама и у њима и учествовали, јер су морали да бацају тела жртава у претходно ископане раке.

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ РОМА У ПАНЧЕВАЧКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Прва одредба донета против банатских Рома била је „Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату“.⁴¹ Била је карактеристична по много чему, али оно што је можда најинтересантније, јесте то што је ромско становништво поделила у односу на начин становања.⁴² Прву групу чинили су стално насељени Роми. Положај им је био тежак, морали су да поштују бројна правила и да обављају тешке задатке, али пошто је њихов начин становања у очима нациста изгледао донекле *цивилизовано*, и није их реметио, већ су им Роми често и

³⁶ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 40.

³⁷ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 86.

³⁸ Не постоје подаци о тачном броју ромских жртава.

³⁹ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 156.

⁴⁰ ИАП, Ф. 149, Стрељање у Белој Цркви.

⁴¹ ИАП, Ф. 149, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату.

⁴² Више о поменутој одредби говорено је у поглављу *Страдање Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата*.

користили као радна снага, одлучили су да њихово истребљење не мора да буде примарно. Другу групу чинили су Роми номади. Ромска популација је вековима била изопштена из друштва, те се како би преживела често кретала по различитим крајевима, у којима би остајала онолико дуго колико је то било потребно или могуће. Због овога се међу њима развило номадство. На опстанак номадства међу Ромима утицале су и делатности којима су се бавили, пре свега занатско и послови забављачког карактера, попут музике и плеса. Међутим, иако је за њих представљало олакшицу и уобичајену појаву, за већину других народа номадство је изгубило смисао и значај. Управо због овога, нацистичка слика о Ромима, која је била веома лоша, погоршана је, јер је номадство за њих представљало непросвећеност и назадноост, те су Роми који су овако живели најчешће били они чији су животи одузимани.⁴³

Банат је током прве половине двадесетог века, а самим тим и током Другог светског рата, представљао територију на којој је живео значајан број Рома. Међутим, не постоје извори који говоре о томе где су тачно живели, то јест, који показују на ком подручју су били више, а на ком мање концентрисани и да ли су на тим просторима живели одвојено или заједно са осталим становништвом.⁴⁴ Познато је да је територију самог града Панчева насељавао одређени број Рома, што се може закључити из тога што су у октобру 1941. године, од стране власти, одведени као копачи рака на Стратиште.⁴⁵ Подаци који говоре о великом злочину који се одиграо у Алибунару исте године, показују да је велики број убијених из тог насеља припадао ромској популацији.⁴⁶ Може се претпоставити и да су Роми чинили значајан удео у популацији Беле Цркве, у којој су фебруара 1943. године, присуствовали великом стрељању.⁴⁷ Када су у питању Роми који су настањивали мања, најчешће сеоска насеља, не постоје валидни подаци на основу којих се може извести закључак. Након сумирања свега, може се рећи да су банатски Роми били распрострањени и у урбаним и у руралним подручјима, а да су њихове куће најчешће биле концентрисане у забаченијим деловима насеља.

Социјални положај представља друштвени статус појединца, који он стиче захваљујући свом пореклу, образовању и економској моћи. У предратним годинама социјални положај банатских Рома није био у најбољем стању, а почетак рата довео је до његовог додатног погоршања.⁴⁸ Главни фактор утицаја на статус ромске популације у друштву биле су бројне одредбе донете против ње од стране нацистичке власти,⁴⁹ које су продубљивале већ постојећи јаз између ромског и неромског становништва, али и које су, што је можда још горе, утицале на стварање јаза између Рома и дела становништва који је током прошлости гајио солидан, понекад и пријатељски однос са њима. Једна од најважнијих, која сведочи не само о свакодневном положају Рома, већ и о страдањима која су проживели, јесте одредба донета 9. децембра 1941. године. Ова одредба говори о исплати новца дотичном господину Ђоки Михајлову, који је испоручивао храну ромским заточеницима у концентрационом логору у Петровграду.⁵⁰ Битан утицај на социјални положај било ког појединца игра економски положај

⁴³ Р. Ђурић, А. Милетић, *нав. дело*, 143.

⁴⁴ Ово је последица тога што су на многим пописима становништва одржаним на територији бивше Југославије, нарочито на онима из међуратног периода, Роми били сврстани под *остало* становништво заједно са још неким мањим етничким групама.

⁴⁵ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 95.

⁴⁶ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 86.

⁴⁷ ИАП, Ф. 149, Стрељање у Белој Цркви.

⁴⁸ Т. Вукановић, *нав. дело*, 121.

⁴⁹ ИАП, Ф. 149, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату.

⁵⁰ ИАП, Ф. 149, Полицијска префектура за Банат.

дотичног. Када се говори о економском положају Рома током ратних година, може се закључити да је он био поприлично негативан у свим погледима. Запошљавање је било тешко, а када је до њега долазило, обухватало је обављање гнусних послова, који најчешће нису били плаћени.

Жене и деца су одувек играли важну улогу и чинили су значајан удео у ромској популацији. Међутим када говоримо о Банату, и самим тим и о панчевачком крају, током ратних вихора, подаци о њима скоро да и не постоје. Познато је да се нацисти нису либили од стрељања јеврејских жена и деце и да су и они често одвођени у концентрационе логоре, те се може претпоставити да је ово важило и када су у питању били Роми, јер су били изједначени у свему.⁵¹ Ромкиње су често, попут особа са одређеним сметњама у развоју, биле стерилизоване,⁵² како се не би рађала *неаријевска* деца.⁵³ У великом броју је било заступљено и силовање младих ромских девојака, најчешће у градским срединама.⁵⁴ Када се говори о најмлађима, зна се да законски нису смели да похађају школу, што је довело до смањења образовања и писмености, којих и пре рата није било довољно.⁵⁵ Када се све сумира, може се извести закључак да су ромске жене и деца били још више маргинализовани од мушкараца, да нису имали апсолутно никаква права, и да због тога евиденције о њима и њиховом страдању нису ни биле вођене.

Током писања рада желели смо да сазнамо како је живела једна просечна ромска породица, и у томе смо и успели. Породице су биле веома велике, бројале су доста деце. Економско стање им је било лоше, нису имали могућност да приуште потребну одећу, обућу, али пре свега храну. Стамбени објекти у којима су живели су били мали, те није било довољно простора за све укућане. Родитељи су морали да одлазе на рад, било на сеоским поседима, било на задатке задате од стране власти, те би деца остајала сама. Деца, која су пре рата школу најчешће похађала само до четвртог разреда, сада у њу нису одлазила. Константно је био присутан страх, нарочито међу најмлађима, које су породице, ради безбедности, често скривале.⁵⁶

СЕЋАЊА НА СТРАДАЊА И ЖИВОТ РОМА У ПАНЧЕВАЧКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Једна од обично првих одлука свих власти и режима који су из ратова излазили као победници, тицала се градње споменика посвећеним палим борцима и цивилним жртвама. Тако је било и у Југославији. Споменици су ницали на територији целе државе, те тако и у панчевачком крају. Њихов број је данас позамашан, а сваки са собом носи и посебну причу. Међутим, један споменик се нарочито истиче. Реч је о меморијалном комплексу „Стратиште“. Овај споменик је рад групе архитеката из Београда, а свечано је откривен 1981. године.⁵⁷ Посвећен је жртвама које су своје животе изгубиле на Стратишту, у близини панчевачког села Јабуке. Оно по чему се разликује од већине споменика сличне намене, јесте што је поред српских и јеврејских, посвећен и ромским жртвама. Ово је било неуобичајено, не само за послератну

⁵¹ ИАП, Ф. 149, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату.

⁵² <https://www.natgeotv.com/rs/emisije/natgeo/apokalipsa-drugi-svetski-rat> (25. 12. 2023)

⁵³ Нажалост, овај *тренд* није био заступљен само међу нацистима, већ је био коришћен и по окончању рата, највише на територији некадашње Чехословачке.

⁵⁴ Интервју са госпођом Даницом Јовановић, Панчево 11. 1. 2024. Госпођа Јовановић је активисткиња Удружења Рома „Даница“ из Панчева.

⁵⁵ И. Б. Спасовић, *нав. дело*, 109.

⁵⁶ Интервју са госпођом Даницом Јовановић, Панчево 11. 1. 2024.

⁵⁷ Ж. М, „Споменик стрељанима на Стратишту“, *Панчевац*, 5. 4. 1980, 2.

Југославију, већ за читаву Европу, у којој су након рата Роми углавном били одбачени, а жртве које су поднели занемарене и заборављене. Овај споменик је због тога добио још већи значај, и створио је наду да је толеранција могућа.

Када се говори о очувању сећања на прошлост, неизоставни су *дани сећања*. Њихова примарна улога јесте да подсећају на догађаје и процесе који су битно утицали на људско друштво, било да су били позитивни или негативни. Након окончања Другог светског рата, у целом свету започело се са обележавањем различитих *дана сећања*. Тако је установљен и *Дан сећања на Рома страдале у Другом светском рату*. Овај дан прославља се сваке године, 16. децембра, из разлога што је на тај дан, 1942. године, Хајнрих Химлер издао наређење о ликвидацији свих преосталих Рома који су се налазили на територији Трећег Рајха.⁵⁸ Овај дан се свечано обележава и у Србији, те тако и у самом Панчеву, у коме је уобичајено остављање венаца на меморијалном комплексу „Стратиште“⁵⁹. У церемонији на Стратишту учествују припадници локалне самоуправе, као и припадници дипломатског кора. Можда и најважније учеснике представљају представници Националног савета ромске националне мањине, званичног и најбоље организованог ромског удружења у Србији. У одавању почasti настрадалим Ромима учествују и припадници војске. Као што је већ напоменуто, приликом свечаности се полажу венци, а организује се и уметнички програм.

Једно од најчешћих поља истраживања у историјској науци, јесу ратови, а Други светски рат међу њима заузима посебно место. Међутим, иако је број публикација о њему позамашан, један део ратне историје је остао занемарен и недовољно истражен, а тај део представља страдање и живот Рома. Током писања овог научно-истраживачког рада, веома добро смо се уверили у то. Када се говори о српској библиографији, најчешће се сусрећемо са само три књиге. У питању су „Самударипен Рома у Независној Држави Хрватској“ Драгољуба Ацковића,⁶⁰ „Страдање Рома у Србији за време Холокауста“ Милована Писарија и „Историја Холокауста Рома“ Рајка Ђурића, иначе ромског аутора, о коме ће више бити речено у наредном пасусу.⁶¹ Када су у питању новински чланци, већина њих се фокусира на садашњи живот и положај Рома, што је из једног угла добро, јер утиче на благо побољшање њихове свакодневице, али из другог угла није, јер занемарује њихову прошлост, која је битно утицала на њихов данашњи положај. Када говоре о Ромима током ратних година, новински чланци се већином фокусирају на начин којим је обележен Дан сећања. Овим начином рада воде се и *Панчевац* и *Радио телевизија Панчево*, локални медији, који се најчешће баве социјалним и здравственим положајем Рома, као и обележавањем Дана сећања на панчевачком Стратишту.⁶² Што се тиче већих и значајнијих истраживања, истичу се она спроведена од стране Центра за примењену историју⁶³ и Regional Cooperation Council-a.⁶⁴ Такође, може се поменути и „Библиографија радова о страдању Рома у

⁵⁸ https://romaworld.rs/16-decembar-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-zrtve-drugog-svetskog-rata-2/#pll_switcher (30. 12. 2023)

⁵⁹ <http://www.pancevo.rs/vesti/obelemen-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-stradale-u-drugom-svetskom-ratu-6/?0=lat> (30. 12. 2023)

⁶⁰ Владимир Судар, „За усташе убијање Рома није било ништа-још једно поглавље у мрачној историји Јасеновца“, 10. 8. 2023, доступно на: <https://sputnikportal.rs/20230809/za-ustase-ubijanje-roma-nije-bilo-nista--jos-jedno-poglavlje-u-mracnoj-istoriji-jasenovca-1159694019.html> (30. 12. 2023)

⁶¹ Слободан Кљакић, „Историја Холокауста Рома“, 9. 6. 2008. доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/44966/Istorija-holokausta-Roma> (30. 12. 2023)

⁶² <https://pancevac-online.rs/303885/cuckovic-polozio-venac-u-jabuci-obelemen-medjunarodni-dan-secanja-na-stradale-rome-u-2-svetskom-ratu/> (30. 12. 2023)

⁶³ <https://www.cpi.rs/> (30. 12. 2023)

⁶⁴ <https://www.rcc.int/> (30. 12. 2023)

Другом светском рату на територији претходне Југославије“ чији је аутор Драган Милошевић.⁶⁵

Књижевност често игра веома важну улогу у осветљавању историје, те тако значајно утиче и на очување сећања на ратне жртве. У српској, као и у светској књижевности, није написано много дела чији су јунаци Роми, или која су њима посвећена. Међутим, током писања овог рада, сусрели смо се са једним од ретких дела чији су настанак инспирисали Роми. Реч је о „Гаравом сокаку“ Мирослава Антића. Чувени песник, који је један део живота провео и у Панчеву, посветио је своју збирку песама свом некадашњем другу из разреда, Милету Петровићу. Миле је био ромске националности и убијен је од стране фашиста 1942. године, а био је сахрањен у масовној гробници у близини панчевачког села Јабуке.⁶⁶ Дело се састоји од неколико песама, од којих многе спомињу Роме и њихов живот, а једна чак и носи наслов по Милету Петровићу. Значајно је навести да постоји *ромска књижевност*, али да она није довољно развијена и не придодaje јој се велики значај. Када се о њој говори, најчешће су у питању преводилачка делатност и белетристика, док сами Роми нису превише писали о својој прошлости. Изузеци су Веијо Балтзар, аутор који је написао роман *У рату и љубави* који говори о животу Рома током Другог светског рата и проф. др Рајко Ђурић, један од најзначајнијих бораца за права Рома, некадашњи посланик Народне скупштине Србије и председник Међународне организације Рома, који је написао бројна дела, међу којим се истиче *Историја Холокауста Рома*.⁶⁷ Поред поменутог аутора значајни су и Матео Максимовић и Валдемар Калинин, који су превели *Библију* на ромски језик, као и Мухарем Сербезовски, који је на ромски језик превео *Куран*.⁶⁸ Треба истаћи и Јована Николића, ромског писца из Србије, познатог по новелама.⁶⁹

Када се говори о сећањима на страдале Роме, веома је важно осврнути се и на њихов данашњи положај, који није лак. Иако се о Ромима више говори, и то не само у негативном и подругљивом контексту, њихова маргинализација је још увек веома заступљена. Ромска популација има јак тежак приступ образовању, чак 82% не поседује никакво или евентуално само основно образовање.⁷⁰ Значајан проценат ромске деце се у школама сусреће са дискриминацијом, док се многи одрасли са њом сусрећу на радном месту. Када се говори о социјалном положају, довољно је рећи да је свест о хигијени веома лоша, и да многе породице чак немају ни приступ води. Запошљавање је веома тешко, како због присутних стереотипа, тако због поменутог мањка образовања. Међутим, најтежи положај има женска популација Рома. Ромске девојчице често школу похађају у мањој мери од дечака, и удају се веома рано. Ромкиње често трпе насиље, које не пријављују, јер су могућности за успостављање пристojног живота, без везаности за особе супротног пола за њих веома тешке. Важну улогу у побољшању ромског положаја имају ромска удружења. Најпознатије и најпризнатије у Србије јесте Национални савет ромске националне мањине. Ово удружење је некада

⁶⁵ Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији претходне Југославије*, Музеј жртава геноцида Београд, Београд, 2020, 5–13, https://www.2.muzejgenocida.rs/images/2020-izdanja/%D0%94%D0%9C%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%A8%D0%95%D0%92%D0%98%D0%8B_%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B5.pdf (30. 12. 2023)

⁶⁶ Мирослав Антић, *Гарави сокак*, Југоарт, Загреб и Војводина, Бездан, 1989, 13–17.

⁶⁷ <https://www.frs.org.rs/preminuo-prof-dr-rajko-duric/> (5. 1. 2024)

⁶⁸ Милена Тасић, „Ромска књижевност-између усменог приповедања и записивања“, 1. 11. 2018, доступно на: <https://mediareform.rs/romska-knjizevnost-izmedju-usmenog-pripovedanja-i-zapisivanja/> (5. 1. 2024)

⁶⁹ <https://prosefest.rs/2012/ucescnici/jovan-nikolic/> (5. 1. 2024)

⁷⁰ <https://rominfomedia.rs/2023/05/25/kakav-je-polozaj-roma-u-srbiji/> (12. 1. 2024)

имало огранак и у Панчеву (на месту на коме се налазио још увек стоји табла са називом удружења), али га нажалост више нема, што отежава положај Рома, који најчешће немају могућност да посете главну централу у Београду. Када говоримо у Панчеву, у њему постоји и удружење под називом Удружење Рома „Даница“, ⁷¹ са чијом смо активискињом, госпођом Даницом Јовановић, имали прилике да разговарамо (госпођа Јовановић и њено удружење су били једини који су били расположени за разговор са ауторком рада, која није наишла на разумевање током успостављања контаката са осталим удружењима).

Током писања овог рада постојало је једно питање које нас је веома заинтересовало. Оно је гласило: „Каква је свест панчевачких Рома о њиховим прецима и њиховом ратном животу?“ Након истраживања дошли смо до следећих закључака. Свест о прошлости код Рома постоји, али се на њеном јачању треба радити, нарочито код најмлађих. Постоје појединци који су преживели ратне страхоте, али до њих се не може доћи јер су изоловани, поједини не поседују ни један вид личних докумената. Многе ромске породице обележене су трагедијама којима су њихови преци били изложени. Важно је навести да велики део ромске популације сматра да су њихови преци урадили доста тога за њих, али и за земљу. ⁷²

ЗАКЉУЧАК

Панчевачки крај био је и још увек је простор на којем је настањен значајан број ромског становништва. Све до почетка Другог светског рата, оно је живело у миру са осталим становништвом, али је трпело велику стопу маргинализације. Она се нарочито интензивирала настанком идеологије југословенства. Почетак рата из корена је променио живот ромске популације. Роми су привукли пажњу нацистичких власти још пре самог рата, те су 1935. „Нирнбершки закони“ допуњени декретом који их је изједначио са Јеврејима. Ово је била само најавна зле судбине која ће их задесити у блиској будућности. Убрзо након окупације, током маја 1941. године, донета је прва одредба против њих, која је спроведена у Банату јуна исте године, и која је потврдила оно што су поменути закони зачели шест година раније. Убрзо су почела и прва ромска страдања. Панчевачки Роми највише су страдали на Стратишту, злогласном месту у близини панчевачког села Јабукe, на коме ће током рата животе изгубити око 10.000 људи. На самом почетку окупације, одиграла се и рација у Алибунару, која је за циљ имала истребљење ромске популације насеља. Важно је навести да Роми нису страдали само физички, већ и психички, можда и у већем броју. Место великог менталног страдања ромске популације било је поменуто Стратиште, као и Бела Црква. Упркос тешком положају који су заузимали, Роми су поседовали свакодневни живот, али је он био значајно измењен. Против њих су доношене бројне одребе, сви су на њих подозриво гледали, чак су били подељени у односу на начин становања. Након окончања рата, ромске жртве су скоро у потпуности заборављене, чак и међу њима самима. Међутим, упркос томе на територији панчевачког краја, на месту некадашњег Стратишта, налази се споменик, који је посвећен жртви коју су поднели. Положај Рома је и данас веома тежак, а напредак није на видiku. Роми су одбачени и занемарени. Овоме се мора стати на пут, а једини начин за то је спремност на емпатију и отвореност за различитост, које још увек мањкају у савременом друштву, а нарочито међу младима. Истраживање које смо спровели приликом писања овог рада било је опсежно и дало је одговоре на већину постављених питања. Међутим, упркос томе, остало је неколико чињеница које нису успеле да се расветле. Међу њима се истиче немогућност

⁷¹ <https://neprofitne.rs/organisation-info?org=2346> (12. 1. 2024)

⁷² Интервју са госпођом Даницом Јовановић, Панчево 11. 1. 2024.

реконструкције броја ромских ратних жртава у панчевачком крају, до које је дошло због мањка података о националној припадности жртава злочина који су се одиграли у овом крају. Такође, није било могуће успоставити контакт са припадницима старијих генерација ромских породица, и са особама које су преживеле сам рат, пре свега због бојазности, али и због велике незаинтересованости, како појединаца, тако и бројних удружења, за сарадњу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, Нова Југославија, Врање, 1983.
2. Ивана Б. Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, Историјски архив у Панчеву, Панчево, 2011.
3. Наташа Симеуновић Бајић, *Медијска слика Рома у Србији-дискурзивна анализа новинских текстова (2001-2007)*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2014.
4. Светлана Радовановић, Александар Кнежевић, *Роми у Србији*, Републички завод за статистику, Београд, 2011.
5. Душан Богданов-Сенко, *Антифашистички покрет у јужном Банату 1941–1944*, Историјски архив у Панчеву, Панчево, 2005.
6. Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији претходне Југославије*, Музеј жртава геноцида Београд, Београд, 2020.
7. Мирослав Антић, *Гарави сокак*, Југоарт, Загреб и Војводина, Бездан, 1989.
8. Рајко Ђурић, Антун Милетић, *Историја холокауста Рома*, Политика АД, Београд, 2008.

ИЗВОРИ

АРХИВСКА ГРАЂА:

1. Ф. 149 Полицијска префектура за Банат
2. Ф. 149 Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату
3. Ф. 149 Стрељање у Белој Цркви

УСМЕНИ ИЗВОРИ:

1. Интервју са госпођом Даницом Јовановић

ШТАМПА:

1. *Панчевац* (1980)

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

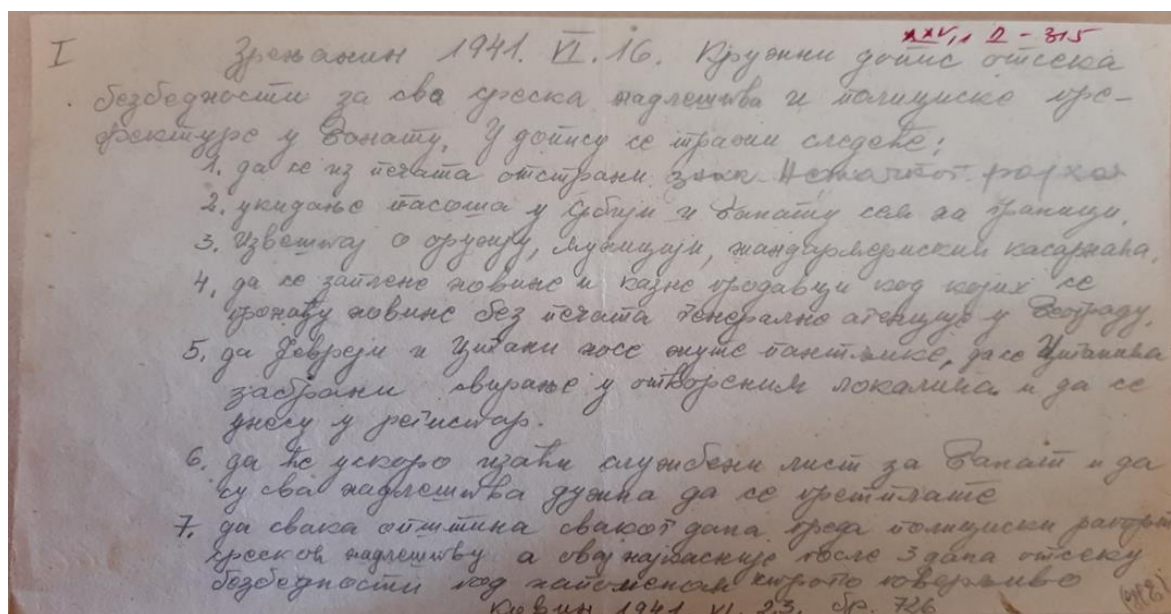
1. <https://rm.coe.int/austrougarsko-carstvo-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b19f3>
2. <https://www.politika.rs/scc/clanak/397309/Stradanje-Roma-u-Prvom-svetskom-ratu>
3. <https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6>
4. <https://www.natgeotv.com/rs/emisije/natgeo/apokalipsa-drugi-svetski-rat>
5. https://romaworld.rs/16-decembar-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-zrtve-drugog-svetskog-rata-2/#pll_switcher
6. <http://www.pancevo.rs/vesti/obelezen-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-stradale-u-drugom-svetskom-ratu-6/?0=lat>
7. <https://sputnikportal.rs/20230809/za-ustase-ubijanje-roma-nije-bilo-nista--jos-jedno-poglavlje-u-mracnoj-istoriji-jasenovca-1159694019.html>
8. <https://www.politika.rs/scc/clanak/44966/Istorija-holokausta-Roma>
9. <https://pancevac-online.rs/303885/cuckovic-polozio-venac-u-jabuci-obeleden-medjunarodni-dan-secanja-na-stradale-rome-u-2-svetskom-ratu/>

10. <https://www.cpi.rs/>
11. <https://www.rcc.int/>
12. https://www.2.muzejgenocida.rs/images/2020-izdanja/%D0%94%D0%9C%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%A8%D0%95%D0%92%D0%98%D0%8B_%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B5.pdf
13. <https://www.frs.org.rs/preminuo-prof-dr-rajko-duric/>
14. <https://mediareform.rs/romska-knjizevnost-izmedju-usmenog-pripovedanja-i-zapisivanja/>
15. <https://prosefest.rs/2012/ucесnici/jovan-nikolic/>
16. <https://rominfomedia.rs/2023/05/25/kakav-je-polozaj-roma-u-srbiji/>
17. <https://neprofitne.rs/organisation-info?org=2346>

ЗАХВАЛНОСТ

Захваљујем се свом ментору Николи Конеском на свом стрпљењу, саветима и подршци. Хвала пуно свим радницима Историјског архива и Градске библиотеке Панчево, на свој помоћи коју су ми пружили приликом истраживања. Захваљујем се и госпођи Даници Јовановић, из Удружења Рома „Даница“ из Панчева на свим одговорима на моја питања и на свој помоћи коју ми је пружила.

ПРИЛОЗИ

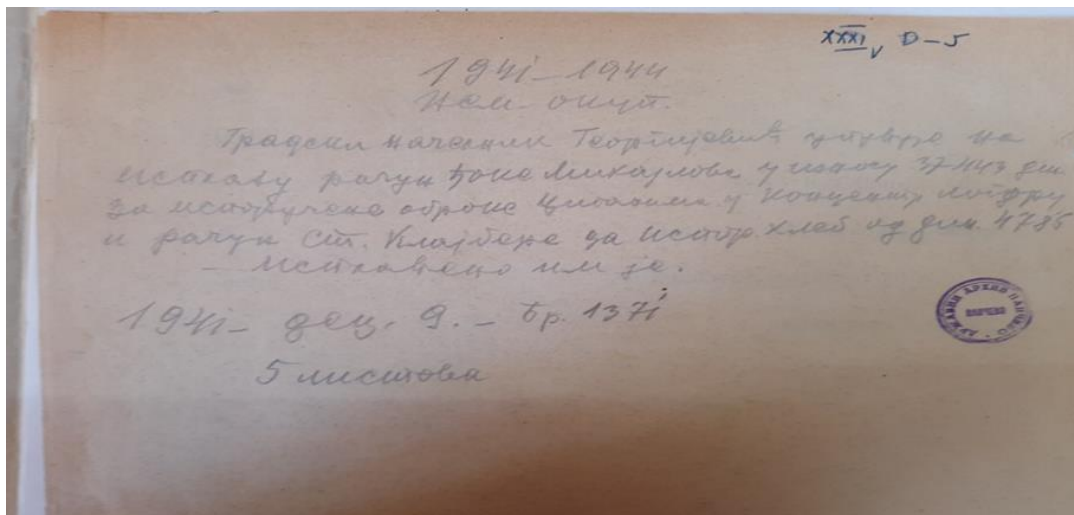

Прилог 1: Кружни допис отсека
безбедности за сва среска надлежства и
полицијске префектуре у Банату

Извор: ИАП, Ф. 149

Прилог 2: Одреба панчевачких власти о Ромима из децембра
1941. године

Извор: ИАП, Ф. 149

Прилог 4: Национални савет ромске
националне мањине Републике Србије

Изворе: ауторка

Прилог 3: Посвета страдалим
Србима, Јеврејима и Ромима на
меморијалном комплексу
„Стратиште“ код Панчева

Извор: ауторка

Прилог 5: Преглед архивске
грађе и литературе у
Историјском архиву у
Панчеву

Аутор: Ивана Костић